

Sándor Klára

A SZÉKELY ÍRÁS RENESZÁNSZA

A könyv kiadását a Magyar Tudományos Akadémia, illetve a könyvkiadói program keretében a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

© Sándor Klára, Typotex, 2017

Engedély nélkül semmilyen formában nem másolható!

ISBN 978 963 279 904 9

Témakör: művelődéstörténet, nyelvtörténet, írástörténet

Kedves Olvasó!

Köszönjük, hogy kínálatunkból választott olvasnivalót!

Újabb kiadványainkról, akcióinkról

a www.typotex.hu és a facebook.com/typotexkiado
oldalakon értesülhet.

Kiadja a Typotex Elektronikus Kiadó Kft.

Felelős vezető: Votisky Zsuzsa

Főszerkesztő: Horváth Balázs

Szerkesztő: Jutai Péter

Borítóterv: Sosity Beáta

Nyomta a Séd Nyomda Kft.

Felelős vezető: Katona Szilvia

„Forognak a’ tudós embereknek kezekben valami régi Magyar Betük; mellyek a’ Napkeletieknek szokásokhoz vagynak alkalmaztatva. Ezeket némellyek helyben nem hadják, hanem tsak elmefuttatásból költött dolognak, a’ minémüeket akárki könnyen formálhatna, tartják, mások pedig valóságos régi Magyar Eleink Betüinek állatják lenni. [...] jónak itélem, hogy ide tévén közönségesen olvashassák, a’ kik az efféle tsemegék körül egertsélni gyönyörűségnek tartják.”

Bod Péter (a Magyar Athenas előszava, 3v–4r)

TARTALOM

ELÖLJÁRÓ ÍRÁS	9
A MORVA REJTÉLY	13
<i>A pergamen megvan, a kötet eltűnik</i>	14
<i>Amit mégis tudunk</i>	16
<i>A Nikolsburgi Ábécé</i>	17
<i>Hüllő és bogár? A Nikolsburgi Ábécé betűkészlete</i>	22
<i>Ki írta, mikor írta, miért írta? És hogyan került Morvaországba?</i>	27
<i>Csak nem Janus Pannonius?</i>	29
<i>Az ősnymtatvány megkerül</i>	35
<i>Az elkövető</i>	37
<i>Mit tudunk Philipus de Penciczről?</i>	39
<i>Miért van egymás alá jegyezve a székely és a héber ábécé?</i>	44
<i>Tollal rajzolt „fába rovás”</i>	50
<i>Hogyan tovább?</i>	53
A MÁSODIK ATTILA	55
<i>Filipec János párizsi követsége</i>	56
<i>Mátyás történetírói</i>	59
<i>Az „igricek fecsegő énekeitől” a Képes Krónikáig</i>	67
<i>Törésvonalak a középkori történelemszemléletben</i>	75
<i>A Névtelen Jegyző és Attila</i>	80
<i>Kézai Simon Gesta Hungarorum</i>	83
<i>A székelyek írása Kézai krónikájában</i>	91
<i>A székelyek írása Mátyás krónikásainál</i>	94
<i>Attila secundus</i>	99
<i>A moszkvai eretnek titkos jelei</i>	104
<i>Mi volt Mátyás udvarának szerepe a székely írás életében?</i>	109
ÁRKÁDOK ÉS SZOROSOK	114
<i>Katona + tudós = birodalomtervező, hírszerző, stratég</i>	118
<i>A tudomány és a művészetek akadémiaja</i>	124
<i>„Mikor Erdély szorosait elzártam”</i>	126
<i>A „kettős busztrofedon” és egyéb furcsaságok</i>	130
<i>„Manuscripti diversi”, IV. kötet, 669–686. levél</i>	135
<i>Kéz kezét javít</i>	144
<i>A bolognai ábécé</i>	150
<i>Bötlehemtől Kalifásig</i>	153

<i>Ima és kolofón?</i>	157
<i>A naptár</i>	161
<i>A naptár „rejtett” emléknapi</i>	166
<i>Egy forrás vagy több?</i>	169
<i>Létezett-e valaha az „elveszett rovásbot”?</i>	172
SZESZÉLYES BÁSTYÁK ÉS A VIDORTEKINTETŰ KOLOSTOR	187
<i>A legrégebbi magyar kalendáriumok</i>	188
<i>A két legkorábbi magyar csízió</i>	194
<i>A bolognai naptár tartalma</i>	198
<i>Ferences magyar naptár székely írással</i>	201
<i>A székely naptár kora</i>	209
<i>A székely betűs naptár előképei</i>	213
<i>Hol találta Marsigli a székely betűs naptárt?</i>	216
<i>A szárhegyi Lázárok</i>	219
<i>Imolák és cseribarátok a Sármány oldalában</i>	223
<i>Kájoni János ábécéi</i>	228
<i>A Bolognai Emlék ábécéi és Kájoni „eredeti” betűsora</i>	236
<i>Moga Mihály glosszái</i>	238
<i>Kájoni és a Bolognai Emlék</i>	243
A KISEBB TESTVÉREK TITKAI	249
<i>A Bolognai Emlék naptárának betűsora és a Nikolsburgi Ábécé</i>	252
<i>Ferences vonal?</i>	254
<i>A kisebb testvérek</i>	257
<i>A ferencesek és az anyanyelviség</i>	262
<i>A Hunyadiak és a ferencesek</i>	268
<i>László testvér missziós útja az őshazába</i>	271
<i>Szárhegy és Buda</i>	275
IDÉZETT IRODALOM	281

ELŐJÁRÓ ÍRÁS

„A költő számára elég, ha gyönyörködtet és tetszés szerint tárgyalja a témát, s nem túlságosan érdekes számára, hogy megtörtént dolgokat vagy pedig meséket beszél el. A szónokról, ha teljesen meg tud győzni a kitalált dolgokkal, tettekkel és az így-úgy összeszedett tanúkkal, azt mondják, megtette kötelességét. A filozófus, ha jól tanít, úgy vélik, teljesítette feladatát, s ha ékesszóló, nem szidjuk meg érte, ha nem az, nem nagyon kérjük számon tőle. (...) Ha a történész mindezt nem egyesíti magában, aligha fog feladatának eleget tenni.”

Szamosközy István: Brutus történeti munkájának kiadásáról¹

Nem különösebben bánom, hogy újra alá kell merülnöm a „rég, elhunyt idők homályos titkaival” való pizsmogásba, annak ellenére, hogy mindig sokkal inkább az elméleti kérdések vonzottak. Korábban sosem hittem volna, hogy egyszer képes leszek csaknem négy évet eltölteni mindössze nyolc kéziratoldal néhány száz kusza vonalkájának bogarászásával. Pedig ez történt 1987 szeptembere és 1991 áprilisa között. Azt sem gondoltam, hogy a filológia akkor is lehet detektívregényhez hasonlóan izgalmas, ha nem rózsakeresztesekkel, alkimistákkal, titkos társaságok történetével foglalkozik az ember.

Pedig lehet – ez már a székely írással való találkozásom előtt kiderült, rögtön az egyetem első évében, köszönhetően a szegedi bölcsészkar elsőrangú művelődéstörténeti műhelyének, Keserű Bálint iskolájának. A régi magyar irodalom órákon csodálattal vegyes rémülettel tapasztaltuk, hogy tanáraink úgy beszélnek velünk, mintha mi is tudnánk mindazt, amit ők a 15–17. századról tudnak. (A csodálat az ő alapos és kiterjedt tudásuknak szólt, a rémületet meg az okozta, hogy mi lesz, ha a vizsgán is úgy viszonyulnak hozzánk, mintha kollégák s nem – nagyon kezdő – diákok lennénk.) Akit érdekelt, bejárhatott a kedd esti régimagyaros szemináriumokra, ahol ugyan a beszélgetések töredékét sem értettük, de megpróbáltunk minél több mozaikdarabkát elrakosgatni, hátha egyszer valami apró képrészlet összeáll majd belőle. Ha valahol, ott meg lehetett tapasztal-

¹ Balázs, Monok és Tar 1992: 75.

talni, hogy az évszázadokkal korábbi emberi kapcsolatok kibogozása, a gondolatok terjedésének követése, a rejtett összefüggések – lényegében az egykori, európai szintű tudáshálózat – föltárása krimiszerűen érdekfeszítővé válhat. Ugyanezt láttuk – vagy zöldfülűségünkől következően inkább éreztük – a májusi régimagyaros konferenciákon, ahová tanáraink a kíváncsiskodóbb hallgatókat is magukkal cipelték, és ahol egyrészt megilletődve tapasztaltuk, hogy ott van tanulmányaink teljes két lábon járó szakirodalma, másrészt hogy ez az élő szakirodalom barátságos, emberi, ráadásul vérbő humorral rendelkezik, tehát a poros íráskönyvtárak tanulmányozói nem szükségszerűen aszott, szürke és savanya embergyűlölők. A szegedi bölcsészkar e nagy hírű kutatóműhelye tehát, bár tanítványának nem mondhatom magam, mégis meghatározó szerepet játszott későbbi egyetem- és tudományértelmezéseimben.

Jó visszatérni a tőlük sokat hallott nevekhez és fogalmakhoz – merthogy ebben a könyvben az egykori régi magyar irodalom órákon megismert figurák a főszereplők. Arról lesz szó, hogyan alakult ki a székely írás kultusza Mátyás udvarában, s hogy milyen szerepet játszhattak ebben a ferencesek.

E kötet előzményének tekinthető a székely írás leghosszabb emlékének, a Bolognai Emléknek részletes filológiai és nyelvtörténeti földolgozása (*A Bolognai Rovás emléke*, Szeged, JATE Magyar Őstörténeti Könyvtár, 1991), valamint a magyar hunhagyomány kialakulását és történetét, a korai magyar történelem keleti, elsősorban török hátterét bemutató könyv (*Nyelvrokonság és hunhagyomány*, Budapest, Typotex, 2011). A közvetlen előzmény pedig a 2014-ben megjelent monográfia (*A székely írás nyomában*, Budapest, Typotex, 2014), amely a székely írás írástörténeti beágyazottságát, az eredetéről kialakult nézeteket, lehetséges török kapcsolatait, a 10. századból származó, a Kárpát-medencében talált emlékeket, a székely írás emlékcsoportjait (feliratok, kéziratok, hamisítványok), valamint a székely írás kutatásának történetét mutatja be.

A székely írás emlékeinek eddigi egyetlen összesített forráskiadása 1915-ben jelent meg, azóta a megtalált emlékek száma megsokszorozódott. Az új, valamennyi ma ismert, 19. század előtti emlék kritikai leírását és képét bemutató korpusz hamarosan megjelenik. A készülő munka – műfajából adódóan – sem az emlékek tágabb művelődéstörténeti hátterét nem mutatja be, sem összefüggéseiket nem elemzi részletesen, hiszen elsődleges célja nem a szerzők saját elemzéseinek közlése, hanem az emlékek összegyűjtése, filológiaiilag megbízható közzététele és pontos leírása. A jelen kötetben viszont éppen a háttér, az összefüggések bemutatása kap nagy hangsúlyt.

A kötet a tudományos munkák minden előírását betartva készült, de azt remélem, tágabb olvasói kör érdeklődését is fölkelti – erre szolgál a szélesebb művelődéstörténeti alapozás.

Ami a kötetben megjelenő székely betűkészletet és átírást illeti, az azonos *A székely írás nyomában* című kötetben használttal: ezt a történeti székely ábécét a korai székely emlékek betűformáinak segítségével készítettük. A rekonstrukció alapja a székely írás leghosszabb, jelhasználati módjait tekintve legarchaikusabb hosszú emléke, a Bolognai Emlék nap-tári része volt, de figyelembe vettem a székely írás ma ismert legkorábbi ábécéjét, a Nikolsburgi Ábécét, illetve azoknál a jeleknél, amelyeknél mód volt erre, a Vargyasi és a Karácsonyfalvi Felirat jelformáit. E rekonstruált történeti székely ábécé a 15. századi állapothoz közelít.

ı	a, á	ſ	m
X	b	)	n
↑	c	D	ny
H	cs	)	o, ó
†	d	Q K	ö, ő
Œ	zárt ë, h	ı	p
Œ	e, é	H ˘	r
Ø	f	Λ	s
Λ	g		sz
†	gy	Y Y	t
Œ Œ	h	X X	ty
ı	i	⌘	u, ú
ı	j	˘	ü, ű
◊	k	⌘	v
ı	ak	⌘	z
Λ	l	Y	zs
Ø	ly	Q Q	mb
		T Ɔ ı	nt

Az emlékek székely betűinek átírásában a nagybetűk a kiírt betűket jelölik, az aláhúzás a ligatúrát. A nagybetűk közé írt kisbetűk a ki nem írt hangokat jelölik. A zárójel azt jelzi, hogy a latin írásban két elemből álló betűkapcsolatnak a székely írásban egy betű felel meg.

A kódexek nevének helyesírásában – az egyszerűség és a következetesség érdekében, abból kiindulva, hogy valamennyi tulajdonnév, függetlenül attól, hogy miről, kiről vagy hogyan kapta a nevét – tudatosan térek el a magyar helyesírás jelenleg érvényes szabályzatában előírtaktól.

Szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, akik a könyv kéziratához vagy egyes részleteihez fűztek megjegyzéseket: Ács Pálnak, Almási Tibornak, Balázs Mihálynak, Kocsis Mihálynak, Monok Istvánnak, Ötvös Péternek – neki mint egykori tanáromnak sokkal többet köszönhetek, ő mutatta meg először, hogy a művelődéstörténetet mennyire emberközelien is lehet művelni –, Simon Melindának, Zoltán Andrásnak, Zvara Edinának és Zsádon Bélának. Külön köszönettel tartozom Muckenhaupt Erzsébetnek a csíksomlyói és Fáy Zoltánnak a budapesti ferences gyűjteményekben található kéziratok fotóiért és segítségükért, Kovács Zsuzsának, hogy felhívta figyelmem az Aberdeeni Ábécére, és köszönet jár azoknak is, akik a szakirodalom – olykor nem könnyű – beszerzésével segítették munkámat: Bogár Editnek, Nagy Györgyinek és Varga Lászlónak. Köszönöm Bőjte Mihály OFM, a Csíksomlyói Ferences Kolostor házfőnöke szíves támogatását, valamint Nagyillés Jánosnak a latin, Kocić-Zámbó Larisának és John K. Coxnak a szerb szövegek értelmezésében nyújtott segítségét. Köszönettel tartozom Horváth Balásznak szervező munkájáért és támogatásáért és Jutai Péternek gondos szerkesztői munkájáért.

A MORVA REJTÉLY

A Nikolsburgi Ábécé keletkezésének története. A kézirat jellemzői, az ábécé jellegzetességei, párhuzamai, lehetséges kapcsolatai. Mikor és hol készült a kézirat, mi segít ennek megállapításában? Lehet-e a szerzője valóban Janus Pannonius? A Nikolsburgi Ábécét tartalmazó ősnymtatvány megkerülésének története – hogyan befolyásolta ez a szerző személyére vonatkozó kutatásokat? Miért van egy héber ábécé a székely alatt? A Nikolsburgi Ábécé kötődése Mátyás udvarához.

1933. október 28-án, szombaton este a Varázsfuvolát mutatták be az Operában – a premiert nagy várakozás előzte meg, mert a darab öt év szünet után került újra színre, megújított rendezéssel. A sztori kedvéért csábító volna azt írni, hogy az ifjú Ranschburg György is oda készült, valójában azonban nincs hírünk arról, hogy volt-e jegye rá vagy sem. Nap közben mindenestre dolgozott: a leghíresebb bécsi könyvkereskedés, a Gilhofer és Ranschburg friss katalógusát lapozgatta. Ranschburg György a Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának régiségszakértője volt, már csak ezért is érdekelhette, milyen kéziratokat és ősnymtatványokat bocsátanak árverésre hamarosan egy hercegi család, a Dietrichsteinek nikolsburgi várának gazdag könyvtárából. De ettől függetlenül sem hagyták hidegen az értékes könyvek: gyerekkorát csupa kincs között tölthette, minthogy apja az ország leghíresebb antikváriusainak egyike volt. Ranschburg Gusztáv 1895-ben nyitotta meg könyvkereskedését, és könyvkiadással is foglalkozott: 1900-ban ő jelentette meg az 1473-ban kiadott, igazi könyvritkasággá vált Budai Krónika első hasonmás kiadását – az eredeti mű az első Magyarországon nyomtatott könyv, Hess András nyomdájából került ki. Kereskedése katalógusaiban leginkább magyar ritkaságokat mutatott be, neves gyűjteményeket és tudósok könyvtárait vásárolta meg, s nagy névre és tekintélyre tett szert külföldön is.²

Ranschburg György ebben a közegben nőtt föl, s maga is igyekezett gyarapítani tudását – jó okkal volt az OSZK szakértője. A bécsi katalógust böngészgetve a 105. oldalon olyan bejegyzésre akadt, amely egészen fölvilágosította. A katalógus 529. tétele egy ősnymtatványt ismertetett, Bartho-

² Mészáros 1997.

lomaeus Anglicus munkájának nürnbergi kiadását 1483-ból. A könyv elég csinos lehetett, kék és piros iniciálék díszítették, s első szövegoldalán még egy arannyal és élénk színekkel festett címer is ékeskedett. Az izgalmat mégis az okozta, amit az alapos ismertetés a kötet pergamenből készült hátsó védőlapjának hátoldaláról közölt: a katalógus szerint negyvenhét „rovásforma” betűt írtak rá, címként pedig azt írták föléljük latinul, hogy *Littere Siculorum quas sculpunt vel cidunt in lignis*. Azaz: „A székelyek betűi, amelyeket fába rónak vagy metszenek”.³

Ranschburg azonnal fölkereste a hírrrel Jakubovich Emilt, a nemzeti könyvtár igazgatóját.

A pergamen megvan, a kötet eltűnik

Ranschburgnak nem volt nehéz föllelkesítenie az igazgatót: Jakubovich egész életében magyar nyelvelmékekkel foglalkozott, ráadásul a székely írás dolgaiban is járatos volt. Ő készítette a mutatót Sebestyén Gyula 1915-ben megjelent, a székely írás kutatásának történetében mérföldkőnek számító kötetéhez, az addig előkerült emlékek teljes leírásához, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*-hez,⁴ s a megelőző két évben ő maga ismertette a székely írás újonnan előkerült emlékeit, a bögözi, illetve a derzsi feliratot.⁵ Pontosan tudta tehát, micsoda érték minden új emlék – akkoriban mindössze három székelyföldi feliratot ismertek, az imént említett kettőt, amelyeket ő maga publikált és az énlaki templomból valót. Ez utóbbit *A Székelyföld leírása*-hoz végzett adatgyűjtés közben lelte föl Orbán Balázs.⁶ Jakubovich azonnal fölmérte annak a jelentőségét, hogy a jeleket tartalmazó lapot egy 1483-ban készült ősnymtatványhoz kötötték, és a katalógus szerint egykorú cseh bőrborításos fatáblás kötésben volt – ez azt jelentette, hogy ha a székely betűket nem később írták a pergamenre, akkor az új emlék korábbi a Sebestyén által kiadott összes kéziratnál.

Jakubovich Emil arra kérte hát Ranschburg Györgyöt, hogy a bécsi cégtől szerezzen fényképet a pergamenről. Azt remélték, hogy ez nem okoz majd nehézséget, hiszen a pesti és a bécsi Ranschburg könyvkereskedők rokonok voltak. Ranschburg Gusztáv is Bécsben, Heinrich Ranschburgnál tanulta a szakmát, abban a kereskedésben, amelynek katalógusával fia az OSZK igazgatóját fölkereste. A Gilhofer és Ranschburg 1883-ban kezdte működését, akkor még csak Hermann Gilhofer jegyezte, egy évvel később

³ Bibliothek 1933.

⁴ Sebestyén 1915.

⁵ Jakubovich 1931 és 1932.

⁶ A feliratot Szabó Károly publikálta 1864-ben.

társult hozzá Ranschburg. Elsősorban az ő ötletei, tehetsége révén vált a kereskedelem világhírűvé és Európában piacvezetővé, ő terelte az üzletet egyre inkább a régiségekkel való kereskedelem irányába.⁷ Aukcióikon szép számmal vettek részt az ingyenc – és tehetős – gyűjtők, érthetően, hiszen a cég igazi csemegéket kínált nekik: II. Katalin cárnő, Miklós és Sándor cár könyvtárának könyveihez is hozzájuthattak árveréseiken, ezeket Bécsen kívül Párizsban, Londonban és más európai nagyvárosokban rendezték.⁸

1933-ban tehát éppen egy luzerni árverésre készült a cég, ismét valódi finomságokkal: a Dietrichstein hercegi család középkori gyűjteményét szerezték meg, ennek könyveit ismertette a katalógus, amelyet Ranschburg György azon a bizonyos októberi szombaton böngészgetett.

Noha Heinrich Ranschburg 1914-ben meghalt, a két antikvárius kereskedelem természetesen továbbra is jó viszonyban maradt egymással. Ennek köszönhetően hétfőn már Pesten volt a fénykép, Jakubovich pedig lelkesen állapította meg, hogy valószínűleg a székely írás addig ismert egyik legkorábbi emlékének fotómásolatát tartja a kezében.

Jakubovich persze nem szerette volna, ha az ősnymtatványt elárverezik: teljes joggal úgy vélte, a kötetnek a székely jeleket tartalmazó hátsó pergamennel együtt az Országos Széchényi Könyvtárban a helye. Késlekedés nélkül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz fordult segítségért. Ott akkoriban a történészként elismert, oktatáspolitikusként kétes, politikusként pedig gyalázatos szerepet vállaló Hóman Bálint volt a miniszter, az ifjabbik Szily Kálmán pedig az államtitkár. Szily édesapja nemcsak jelentős fizikus volt, de nyelvészként is működött, sőt, a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik alapítója volt. Hóman történészként középkorász volt, oktatáspolitikusként is a „nemzeti szellem” központosított terjesztésének kezdeményezője,⁹ egyikük sem tiltakozott hát az ellen, hogy a kívánatos régiség az OSZK birtokába kerüljön. Ellenkezőleg: a minisztérium még aznap Bécsbe küldte Ranschburg Györgyöt, felszerezve a szükséges iratokkal, útlevéllal, valutával, hogy az ősnymtatványt szerezzék meg a nemzeti könyvtár számára. A nagy sietség sokszorosan indokolt volt: ugyan az árverést csak november 21-ére tervezték, de az antikvárius cég a luzerni árverés előtt még Londonban, s aztán Luzernben is ki akarta állítani az aukcióra bocsátott könyveket.

Hiába volt azonban a gyorsaság és a jó kapcsolatok: az ősnymtatvány kikiáltási ára ötszáz svájci frank volt, és bár ennyit még tudott volna az OSZK a kötetre áldozni, a hercegi család jogtanácsosa az árverés előtt csak a kikiáltási ár kétszereséért lett volna hajlandó eladni a könyvet. Ransch-

⁷ Eisenstein 1910: 67.

⁸ Tauber 1983.

⁹ Oktatáspolitikusi tevékenységéről l. Nagy 1992.

burg napokig próbálkozott jobb belátásra téríteni, de nem ment, így néhány napi hiábavaló kérés után abban egyeztek meg, hogy leválasztják az ábécét tartalmazó lapot az ősnymtatványról, s azt megkaphatja az OSZK háromszáz frankért. November 4-én végre a könyvtár tulajdonába került a székelly ábécét tartalmazó hártylevél.¹⁰ Az árverésen megpróbálták az ősnymtatványt is megvenni, de a kötethez más jutott hozzá, az OSZK számára megfizethetetlenül borsos áron. A luzerni árverés után a pergamenlapra írt ábécé „anyakötetének” egy jómódú ismeretlen gyűjtő örülhetett.

Amit mégis tudunk

Mielőtt a tehetős régikönyvkedvelő hazaviszi az ősnymtatványt – s ezzel szem elől is veszítjük –, nézzük meg közelebbről mindazt, amit a katalógusból tudunk róla.

Az ősnymtatvány tehát a 13. században élt Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum* (A dolgok természetéről) című munkájának 1483-ban, Nürnbergben, Anton Koberger sajtója alól kikerült példánya volt.

Angliai Bertalan ferences szerzetes nevével a párizsi egyetem tudós tanárai között találkozunk először, 1230-ban innen kérte át Magdeburgba a rend, hogy a továbbiakban Szászföldön tanítson. Enciklopédikus munkájában valóban mindenről írt, ami a középkori műveltséghez szükséges volt: Istenről, az angyalok és a démonok természetéről, az emberi lélek működéséről, a családról, életkorokról, betegségekről, mérgekről, megtaláljuk benne korának csillagászati és az ezzel akkor még összefüggő asztrológiai ismereteit, külön fejezeteket kapott benne a tűz, az időjárás és a levegő állatai, a vizek és állataik, a föld domborzati formái és a földi állatok, írt a földrészekről és a kereskedelemről, fontos városokról és nagyobb tájegységekről. Könyvét tulajdonképpen ifjú tudósoknak és az „átlagolvasónak” írta 1240-ben. El is érte célját, munkája igen népszerűvé vált, tankönyvként használták, ezért már kéziratban is sok másolata maradt fenn például francia, olasz, német és angol gyűjteményekben. Franciára már a 14. században lefordították, később más nyelvekre, németre, hollandra, spanyolra, angolra is átültették.¹¹ Ősnymtatványként

¹⁰ A székelly írás legrégebbinek tartott emlékének megszerzéséért folytatott küzdelemről Jakubovich Emil számolt be a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1934. november 13-i ülésén, ahol az emléket is részletesen bemutatta (Jakubovich 1935). Jakubovich vásárlással kapcsolatos, a publikált anyaghoz képest valamivel több részletet eláruló följegyzései megvannak az MTA Könyvtárában, Ms 4820/276–291 jelzet alatt. Az ábécét tartalmazó hártylevél ma is az Országos Széchényi Könyvtár tulajdona, jelzete MNy 70.

¹¹ Thorndike 1923: 401–435.

is rendkívül elterjedt volt: 1471 és az 1500-as évek legeleje között több nyomda is kiadta, ma is számtalan példánya található világszerte.¹²

Nyugodtan mondhatjuk hát, hogy az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonképpen peches volt a magas árral: a megvásárolni vágyott ősnymtatvány egyáltalán nem ritkaság. Igaz, az egyik leghíresebb korai „tőkés nyomdász”, a hatalmas műhelyt működtető nürnbergi Anton Koberger sajtója alól került ki. Koberger fölmenői eredetileg pékek, majd ötvösök voltak, ő pedig korának vezető nyomdász- és kiadóüzemét hozta létre: huszonnégy nyomdagépén száznál több saját munkása dolgozott, sőt más nyomdáknak is adott megbízást. A bibliákon és egyéb vallásos tartalmú munkákon kívül népszerű irodalmat is adott ki, utazó ügynökei bejárták Európát, de állandó fiókkereskedéseket létesített számos nagyvárosban, többek között Budán. Sikerét a jó üzleti érzéken kívül az garantálta, hogy könyvei kiváló minőségűek voltak – nem egy könyvéhez Michael Wolgemut, Albrecht Dürer mestere készítette az illusztrációkat.¹³ Minthogy azonban az 1483-as nürnbergi ősnymtatványból is fennmaradt jó néhány példány, tulajdonképpen nem önmagában a mű különleges, talán inkább az első lapra festett színpompás családi címer és a 15. századi tulajdonosi bejegyzés miatt lehetett értékes a vevőnek.

A könyvet papírra nyomtatták, de az elárverezett példány lapjait elől és hátul pergamenlap védte, kötése bélyegzővel díszített, bőrbe kötött fatábla volt, és egykor csatokkal fogták össze – ez utóbbiak időközben elvesztek. Az első lapon nemcsak egy családi címer, hanem piros tintával írt, díszes bejegyzés hirdeti csupa nagybetűkkel, hogy a könyv egykor Philipus de Pencicz tulajdona volt.¹⁴

A Nikolsburgi Ábécé

Mit tartalmaz az az egyetlen lap, amelyet Jakubovich Emil „a székel rovásírás ... hasonlíthatatlan becsű tanúbizonyságának” nevez?¹⁵

Az elárverezendő ősnymtatványból háromszáz svájci frank ellenében kiemelt pergamen az ősnymtatvány védőlevele volt: elől és hátul is ilyen választotta el a lapokat a kötéstől. A kötetet védő pergamen különösen akkor lehetett hasznos, mikor a lapokban vásárolt könyvet még nem

¹² A British Library ősnymtatvány-katalógusa huszonnégy kiadását ismeri az 1471 és 1500 közötti időből, valamennyi kiadásból szép számmal maradtak fenn példányok a világ különböző könyvtáraiban. A katalógus: <http://www.bl.uk/catalogues/istc/index.html>

¹³ Funke 2005: 147, 323; Barbier 2006: 117.

¹⁴ Jakubovich 1935: 4.

¹⁵ Jakubovich 1935: 11.

kötötték be – a tulajdonos kedve szerint készíttethetett rá borítást –, és bár a hártya elsődleges szerepe ez a védelem volt, ezt az ősnymtatványt egy finom kidolgozású, fehér pergamenbe kötötte a gazdája. A kötetből kiemelt pergamenlap 30x21 centiméter, és a följegyzéseket nem a védőhártya első (*recto*) oldalára, hanem hátoldalára (*verso*) írták. A pergamenlap jobb oldalán, a kötet gerince felé eső részen széles margót hagytak, a bal oldalon viszont egészen a lap széléig futnak a betűk. Szintén a bal oldalon lyukak és rozsdás foltok láthatók, a lapon hosszanti irányban végigfut egy gyűrődés, és ragasztónyomok is vannak rajta.¹⁶

A hártyalevél tartalma másnak talán pusztán krikshkraksznak tűnt volna, Jakubovichnak azonban ismerős és fontos volt.

A pergament megcímezték, piros tintával, gondosan kivitelezett „tört-sarkú gót írással”¹⁷ áll rajta középen a felirat: *Littere Siculorum quas sculpu(n)t / vel cidunt in lignis*. Azaz: 'A székelyek betűi, amelyeket fába rónak vagy metszenek.' A cím alatt két egész és egy rövidebb sorban futnak a székely jelek, a rövid sornak és a betűsorrendnek köszönhetően azonnal látjuk, hogy tudták, a székelyek jobbról balra írják betűiket. A betűk fölött apró latin betűkkel áll az egyes székely jelek hangértéke. A negyedik sorban, középen egy furcsa, hatlábú rovarhoz hasonlító jel látható – ez okozott is bonyodalmat, erről majd később beszélünk. A fölsorolt negyvenhat – valójában tehát nem negyvenhét – jel után, kissé elkülönítve még további négy székely jel áll: az *amen* szó betűi, a szerző ezzel fejezte be munkáját. A betűk sorrendje és a föléljük írt latin betűs föloldás a következő:¹⁸

1. sor

ecž encž
a eb ecz encz eczk ech ench ed and eŷ e f egh eg eng athŷ echech eh
A B C NC CK (CS) N(CS) D (AND) J E F G (GY) (NY)(GY) (TY) (TY) H

2. sor

i ac unc l elŷ m n enŷ nŷe o ep emp ek er eŷch ŷ eth
I (AK) ? L (LY) M N (NY) (NY)I O P (MP) K R (ZS) S T

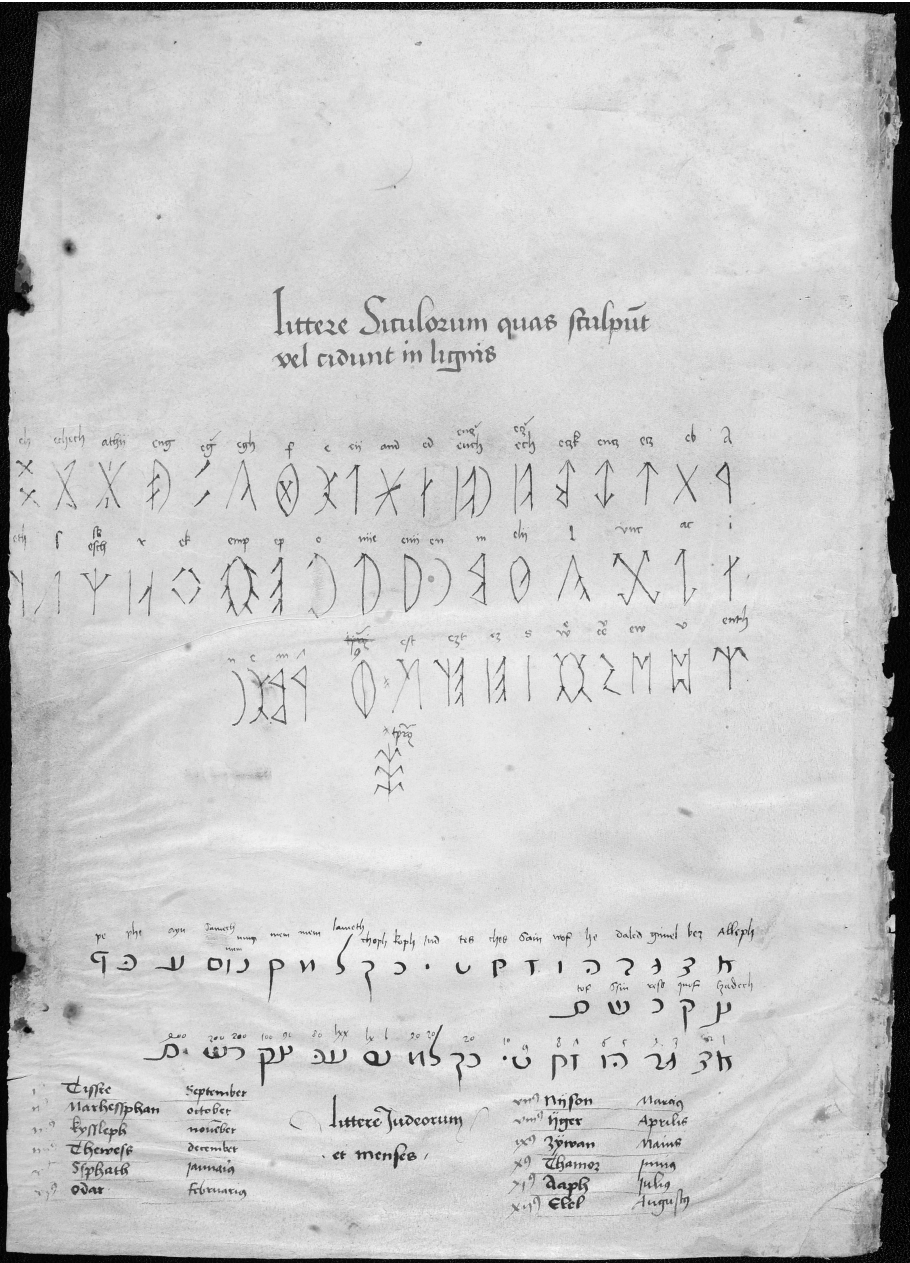
3. sor

enth v we ^vee ^vw s ez ezt eft t(m)pr(us) a m e n
(NT) U V ^vÖ ^vÜ (SZ) Z ZT ST ? AMEN
t(m)pr(us)
NT?

¹⁶ Jakubovich 1935: 4–5.

¹⁷ Jakubovich 1935: 5.

¹⁸ Az előszóban írottaknak megfelelően: nagybetűkkel a székely jel átbetűzése, fölötté a latin betűkkel írt föloldás, az aláhúzás ligatúrát jelöl. (A továbbiakban is ugyanezt az átbetűzést alkalmazom.)

1. ábra: a Nikolsburgi Ábécé

Az utolsó sorban árválkodó egyetlen jel előtt apró, keresztszerű jel látható, a fölötté lévő két betű között álló párja jelzi, hogy az ábécé lejegyzője eltévesztett valamit, s hogy a negyedik sorban látható jel valójában betoldás, amelyet a szerző az áthúzott földoldású jel helyett akart írni.

A székely betűk érdekessége, hogy a rövid mellékvonalak csaknem mindegyikét úgy írták, hogy egyik végét „kiszélesítették”: vagy megvastagították, vagy – nyilván az egyszerűség kedvéért – egy kicsike vonallal zárták le. Erre a sajátosságra már Jakubovich is fölfigyelt, s úgy vélte, a lejegyző a fába rovott jelek alakját akarta minél inkább visszaadni.¹⁹ Véleményét a szakirodalomban senki nem vitatta – már csak azért sem, mert az ábécének adott cím szintén kifejezetten hangsúlyozza, hogy a székelyek fába róják betűiket.

A lapra más is került, nem csak a székely ábécé. A pergamen alsó negyedére a héber betűsört jegyezték két sorban, szintén jobbról balra haladva, fölöttük ugyanúgy megadták latin betűkkel a héber jelek hangértékét, ahogyan a székelyekét. A héber betűk latin átbetűzésükkel a következők (a felső sorban az ábécé lejegyzőjének átbetűzése, alatta zárójelben a héber betű neve):

1. sor

Alleph	bez	gimel	daled	he	wof	Sain	ches	tes	Jud	koph	choph /
(álef)	(bét)	(gimel)	(dálet)	(hé)	(váv)	(zajin)	(hét)	(tét)	(jod)	(khaf)	(kaf) /

lameth	mem	mem	nun	nun	Jamech	ayn	phe	pe
(lámed)	(mém)	(mém)	(nun)	(nun)	(számeh)	(ajin)	(fé)	(pé)

2. sor

Czadech	quof	refs	Sfin	tof
(cádi)	(kof)	(rés)	(sin)	(táv)

A harmadik sorban ismét héber betűk következnek, párokba csoportosítva, ebben a sorban a betűk számértékét jelezték fölöttük arab számokkal – három fölött római számmal (l, lx, lxx).

A héber ábécé alatti területet három hasámban írták tele: középre a főnti címmel azonos gót betűkkel, de fekete tintával azt írták címként, hogy *Littere Judeorum / et menses*, vagyis 'A zsidók betűi és hónapjai'.

A cím két oldalára valóban a héber hónapneveket írták, latin betűkkel és szintén fekete tintával, melléjük pedig az adott hónap latin nevét. A hónapnevek elé piros római számokat írtak, és szintén piros tintával sorokat vonalaztak nekik. Az emlék héber részét részletesen elemző Dán Róbert

¹⁹ Jakubovich 1935: 8.

szerint a lejegyzőnek csak az ábécé és a hónapnevek lejegyzése után támadt az az ötlete, hogy a héber résznek is címet ad.²⁰ Ez azonban nem látszik valószínűnek, mert az ábécé alatti pergamenrészt a hónapnevek két oszlopa és a címnek fennhagyott középső rész nagyon szabályosan harmadolja.

A hónapnevek olvasását a bal oldali oszloppal kell kezdenünk, legalábbis a hónapnevek elé pirossal odaírt római számok²¹ rendjét követve.

I	Tiſſre	September	VII	Nÿson	Marci(us)
II	Marcheſſphan	october	VIII	ÿger	Aprilis
III	Kyſſleph	noue(m)ber	IX	Zÿwan	Maius
IIII	Theweſs	december	X	Thamoz	Juni(us)
V	Sſphath	janua(r)i(us)	XI	Aaph	Juli(us)
VI	Odar	februari(us)	XII	Elel	August(us)

A piros vonalazás és a számozás azonban később kerülhetett a papírra, mint a hónapnevek, erre nemcsak a számok elhelyezkedéséből lehet következtetni,²² hanem abból is, hogy a piros vonalak többször megtörnek, két vonásból állnak, és a november héber megfelelőjében, a *Kyſſleph*-ben a piros vonalazás kihagyja a *k* felső hurkát.

A héber betűk és a följük írt föloldások sötétebb tintával készültek, mint a székely ábécé és az ahhoz készült latin betűs részek – erre már Dán is fölhívta a figyelmet, s arra is, hogy ebből az következik, hogy a székely betűket a héber előtt írták a papírra.²³ Ebben egészen biztosak lehetünk, s abban is, hogy nem is közvetlenül a székely ábécé után kerültek a héber részek a pergamenre: nemcsak a tinta más, de a két szövegegység elhelyezése is azt mutatja, hogy eredetileg csak a székely ábécét szánták ide. Ha a függőleges elhelyezést nézzük, a székely ábécé a pergamenen nagyjából középen van. Sorvégi jelei a későbbi kötéskor csaknem áldozatul estek a lapok körbevágásának, a héber részek viszont láthatóan már a bekötött, megkisebbitett oldal arányaihoz illeszkednek. A székely ábécét az AMEN is lezárja.

²⁰ Dán 1964: 150.

²¹ A számok mögötti 9 'us' rövidítést a számoknál nem jelzem, a hónapneveknél zárójelben oldom föl.

²² A bal oldali hónapnévoszlopot láthatóan hozzáillesztették a héber betűsor bal széléhez, a piros számok kilógnak ebből az illesztésből.

²³ Dán 1964: 151.

A három különböző stílusú latin betűs írás – a címekben használt gót betűs, a betűk hangértékének megadásában használt apró latin betűs és a hónapnevek héber és magyar nevében használt nagyobb latin betűs – Jakubovich szerint ugyanattól a kéztől származik,²⁴ s ezt a későbbiekben sem vitatta senki. Mint látni fogjuk: kár is lett volna vitázni vele ebben.

Hüllő és bogár? A Nikolsburgi Ábécé betűkészlete

A Nikolsburgi Ábécében összesen – a katalógusban tévesen szereplő negyvenhéttel szemben – negyvenhat székely jel látható. A többségükkel semmi nehézség nem adódik, ugyanolyan formában szerepelnek itt is, mint a székely írás többi emlékében.

Az ábécé harminckét egyszerű betűjelet tartalmaz, de ezek csak harmincegy hangot jelölnek: a *ty* jelölésére két betűt találunk. Jakubovichnak nem volt igazán jó ötlete rá, hogy ez miért lehet, Németh Gyula viszont, noha némi bizonytalankodással, de azt tartotta legvalószínűbbnek, hogy az egyik az *ety*, a másik az *aty* hangkapcsolatot jelölte.²⁵ Éppenséggel ez is lehet. Nem valószínű azonban, hogy ilyen jelentőséget kellene tulajdonítanunk a kétféle <ty>-nek: a <ty> a székely írás egyik legkésőbb kialakult jele, az emlékekben sokféle alakváltozatban fordul elő. Inkább arról lehet szó, hogy a még kevésbé megszilárdult betűt a Nikolsburgi Ábécé készítőjének forrása több változatban is föltüntette. Ráadásul ez a két jel a <h> előtt áll, a jelsorban elfoglalt helyük és latin betűs föloldásuk alapján arra lehet következtetni, hogy vagy a Nikolsburgi Ábécé forrása, vagy a másolója szerint ez a németből ismerős *ach*, illetve *ich* jele volt, így értelmet nyerne az is, miért szerepel két alakváltozatban: a magyarul gyengén tudó beszélő füle számára talán ismerősebb volt a két német hang (ezek közül az *ich*-ben hallható fonetikailag közel áll a *ty*-hez), és a két alakváltozatnak rögtön kétféle jelentést is tulajdonított.²⁶

Némiképpen szokatlan a <h> alakja, mert a középső vonalak más emlékekben rombuszt zárnak be. De egyrészt az itt álló betűalak könnyen összefüggésbe hozható a <h> megszokottabb változataival, másrészt a vonalak a Nikolsburgi Ábécében más esetekben sem mindig érnek össze, amikor a többi emlékből igen: a <◊> <k> négy vonala nem éri el egymást,

²⁴ Jakubovich 1935: 6.

²⁵ Jakubovich 1935: 10, Németh 1934: 4.

²⁶ A Nikolsburgi Ábécé forrásában viszont nem azért kerülhetett erre a helyre a betűrendben, mert a német hangokkal tévesztették össze, hiszen a végső forrás készítői nyilván magyarok voltak, hanem azért, mert így a <gy> mögött áll, és a latinból hiányzó magyar hangokat jelölő székely betűket más helyen is zöngésség szerinti párjuk mellé írták (pl. a <zs> az <s>, az <sz> a <z> mellett áll, l. alább).